

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН
МУНИЦИПАЛЬНОЕ БЮДЖЕТНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ДОМ ДЕТСКОГО И ЮНОШЕСКОГО ТУРИЗМА И ЭКСКУРСИЙ
МОСКОВСКОГО РАЙОНА ГОРОДА КАЗАНИ

«Принята» на заседании
педагогического совета
протокол № 1
от «31» августа 2022 г.

«Утверждаю»
Директор МБУДО «ДДЮТиЭ»
А.А. Рубинский
приказ № 126а от «01» сентября 2022 г.

**РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
«ЯШЬ ЭКСКУРСОВОДЧЫ»**

Направленность: туристско-краеведческая

3 год обучения

Возраст учащихся: от 11 до 17 лет.

Автор-составитель:
Гатауллина Зульфия Ильдусовна
педагог дополнительного образования

Казань 2022

ПОЯСНИТЕЛЬНАЯ ЗАПИСКА

Нормативно-правовые основания:

- Федеральный закон РФ от 29.12.2012 №273-ФЗ (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.07.2021) «Об образовании в Российской Федерации»;
- Распоряжение Правительства РФ от 31 марта 2022 г. №678-р «Об утверждении Концепции развития дополнительного образования детей до 2030 года»;
- Приказ Минпросвещения России от 09.11.2018 №196 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.09.2020) «Об утверждении Порядка организации и осуществления образовательной деятельности по дополнительным общеобразовательным программам»;
- Письмо Минобрнауки России от 11.12.2006 №06-1844 «О Примерных требованиях к программам дополнительного образования детей»;
- Письмо Минобрнауки России от 18 ноября 2015 г. № 09-3242 «О направлении информации (вместе с «Методическими рекомендациями по проектированию дополнительных общеразвивающих программ (включая разноуровневые программы)»);
- Постановление Главного государственного санитарного врача Российской Федерации от 28.09.2020 № 28 «Об утверждении санитарных правил СП 2.4.3648-20 «Санитарно-эпидемиологические требования к организации воспитания и обучения, отдыха и оздоровления детей и молодежи»;
- Постановление Главного государственного санитарного врача Российской Федерации от 28.01.2021 № 2 «Об утверждении санитарных правил и норм СанПиН 1.2.3685-21 «Гигиенические нормативы и требования к обеспечению безопасности и (или) безвредности для человека факторов среды обитания»;
- Письмо Минобрнауки РФ от 28.01.2022 № 1068/22 «О направлении рекомендаций (вместе с Методическими рекомендациями по проектированию и реализации дополнительных общеобразовательных программ (в том числе адаптированных) в новой редакции)»;
- Положение по проектированию и утверждению дополнительных общеобразовательных общеразвивающих программ;
- Методические рекомендации по разработке и оформлению дополнительных общеобразовательных общеразвивающих программ, ФИРО Москва 2015 г.
- Устав МБУДО «ДДЮТиЭ», локальные акты.

Направленность: туристско-краеведческая.

Актуальность программы «Яшь экскурсоводчы»: Поскольку одной из важнейших задач любого государства является формирование личности, будущего гражданина, одним из методов формирования личности является привлечение школьников к экскурсионной деятельности. Экскурсия – это и инструмент социализации, культурной адаптации, профессиональной ориентации юных граждан. В процессе освоения программы осуществляется всестороннее развитие, обучение, умственное, эстетическое, нравственное воспитание детей.

Цель: социализация, профессиональная ориентация учащихся через организацию экскурсионной деятельности.

Задачи:

- расширение кругозора учащихся в определенных отраслях знаний;

- воспитание гражданственности, любви к своей малой Родине;
- приобщение учащихся к культурно-историческим ценностям;
- развитие мотивации личности к познанию и творчеству;
- повышение уровня научности обучения;
- укрепление связи науки с практикой;
- выработка навыков последовательного и правильного изложения изучаемого материала;
- повышение культуры общения;
- выработка достаточно прочных знаний грамотного письма и изложения текста;
- выработка навыков составления новых текстов, маршрутов экскурсии, проведения экскурсий;
- приобретение основных навыков профессии экскурсовода.

Отличительные особенности программы: Программа включает теоретические и практические занятия в помещении и на местности, посещение экскурсий, составление и проведение учебно-тематических экскурсий, работа в музеях родного края (возможно школьный музей). Сбор материала для текста экскурсий предполагается в библиотеках, музеях. Некоторые темы содержат ряд достаточно сложных в теоретическом плане вопросов. Степень их освещения устанавливает руководитель, исходя из уровня общей подготовки, образовательных и возрастных особенностей учащихся. Занимаясь в объединениях, учащиеся приобретают многосторонние знания об истории края, методике ведения экскурсии, умению находить новые сведения, передавать их и владеть навыками общения. Экскурсии становятся началом работы по самообразованию личности.

Предполагаемые результаты учащихся:

Уметь:

- Ясно и четко выражать свои мысли; - Конструктивно выстраивать отношения с окружающими;
- Разрабатывать и реализовывать социально-значимые проекты; - Ставить и решать все более сложные задачи.

Иметь навыки:

- Работы в коллективе;
- Способности отстаивать свои права;
- Способности к непрерывному саморазвитию, личностному и профессиональному росту.

Владеть:

- Техникой речи, техникой публичного выступления;
- Приемами бесконфликтного поведения со сверстниками, способами решения конфликтных ситуаций;
- Техникой организации и управления временем;

Адресат программы: учащиеся в возрасте 11 - 17 лет.

Объем и срок освоения программы: 3 года обучения, 144 часов в год, 4 часа в неделю.

Аңлатма язуы

“ И туган тел, и матур тел, Өткәм - әнкәмнең теле...” – дигән бөек Тукаебыз һәм ул мең тапкыр хаклы. Ни өчен? Чөнки кечкенәдән өйрәнелгән туган тел халык күнелендә милли горурулык хисләре дә уята, ата – бабаларыбыз теленнән рухи ләззәт алу мөмкинлегенә бирә.

Татар теле ул зур үсеш юлы үткән. Татар дигән сүзнен тарихы да бик борынгы. Төрле чор галимнәре аны “тартыр” сүзеннән алынган дип уйлыйлар. Бу фикер безнең халыкка туры килә, чөнки ул сүз “бөтен авырлыкны курыкмыйча тартыр” дигәнне аңлата.

Халкыбызның тарихын белү, аңлау, телен – динен хөрмәт итү, милләт өчен борчылу, горел – гадәтләрен, жыр – моңнарын күнел аша үткөрү бала зиһенен баета, күнел офыгын киңәйтә. Туган як турында өйрәнгәндә әби – бабаларыбызның мәгънәле тормышын күрсәткән шөгыйльләрен, һөнәрләрен, горел – гадәтләрен балалар күнеленә салып калдыру кирәк.

Руки байлык – ул бик киң төшенчә. Аңа сәнгатьнең барлык төрләре – халкыбызның гасырлар буге яшәп килгән горел – гадәтләре, әхлак кагыйдәләре, тормышның һәр өлкәсендә тупланган халык акылы, аның тормыш тәжрибәсе керә. Ләкин үз халкының бу байлыгын бөтен нечкәлегенә белән аңлау һәм үзләштерү, яшәгән нигезенә, авылыңны өйрәнәп белүдән башка мөмкин түгел. Шуңа күрә туган төбәгеннең тарихын өйрәнү игелекле эшләреннең берседер. Туган якны өйрәнү – балаларда милләтебез белән горурулану хисе тәрбияли. Татарның милли сыйфатлары белән танышу мөмкинлегенә бирә.

Туган якны өйрәнү, экскурсияләр оештыру, яшь буыңга белем һәм тәрбия бирүдә әһәмиятле роль уйный. “Үткәннен белмәгәннен – киләчәгеге юк” дигән халык әйтеменә нигезләнәп, заман таләпләре югарылыгында укучы шәхесен тәрбияләү өчен, тарихи үткәннебезне өйрәнү иң әһәмиятле мәсьәлә булып тора. Туган якның мәдәниятен, тарихын аеруча тирәнрәк өйрәнү укучыларда горурулык хисләре генә уатып калмый, киләчәктә тормышта үз – үзләрен табуда, һөнәр сайлауга зур ышаныч тудыра, үзегне милләтеңнең бер өлеше итеп карау һәм милләт язмышы өчен жаваплы итеп тәрбияли.

Программада укучыларга туган жирләрен яратуга, туган як турында белем дәрәжәләрен һәм танып белү сәләтләрен үстерүгә юнәлеш бирелә. Үзегне милләтнең бер өлеше итеп карау, милләт өчен жаваплылык тәрбияли.

Программада укучыларга

- туган як турында белем дәрәжәләрен һәм танып белү сәләтләрен үстерүгә,
- эзләнү- тикшеренү күнекмәләре бирүгә житди игътибар ителә.
- милләтебезнең, гомумән, үз халкыбызның киң белемле һөнәр ияләрен тәрбияләү.

“Яшь экскурсоводчы” түгәрәгенә йөрүче укучыларга

- туган як тарихы,
- деалекталь сөйләм,
- тирә-як микропонимикасы,
- ономастикасы,
- туган төбәгебездән чыккан язучылар,
- халык авыз ижаты буенча фәнни-эзләнү эшләре белән шөгыйльләнүенә дә юнәлеш биреләчәк.

Программа нигезендә эшчәнлек алып бару нәтижәсендә укучыларның киләчәктә сайлаучак һөнәрләренә дә нигез салыныр.

Программада укучылар өчен теоритик дәресләр белән беррәттән практик эшчәнлек тә каралган. Укучылар укытучы белән бергә экскурсия эшләренә тартылачак. Эш барышында интервью алу, хатлар язу, рефератлар, эсселар, мәгълүматлар туплау күнекмәләренә өйрәнү дә күздә тотыла.

Программада күрсәтелгән теоритик материалларның барысы да укучыларның сөйләм культурасын баепуга, эзләнү материалы буенча белемнәрен тирәнәйтүгә, экскурсовод һөнәрен белергә юнәлтелгән.

“Яшь экскурсоводчы” түгәрәгенәң программасы 5-11 сыйныф укучылары өчен төзелгән. Аның срогы – 3 ел. Атнага 4 сәг. булса, елга - 144 сәг. була. Төркемдә – 15 кеше булырга тәкъдим ителә. Түгәрәк эгзалары ирекле рәвештә, үз теләкләре белән туплана.

Программаның максаты:

Экскурсия аша, заманча шәхес тәрбияләү, туган ягыбыз тарихын өйрәнү.

Программаның бурычлары:

- яшь буынны ныклы белемле итү
- югары әхлакый сыйфатларга ия булган кешеләр тәрбияләү
- туган якның мәдәниятен, тарихын, горелф- гадәтләрен өйрәнү
- күренекле кешеләр белән танышу
- сөйләм телен үстерү
- экскурсия текстларын, маршрутларын төзү
- экскурсияләрне алып бару

Түгәрәк эшчәнлегә формалары:

1. Теоритик дәресләр;
2. Практик чаралар: тиешле шәхесләр белән очрашулар, тикшерү эшләре алып бару, рефератлар, экскурсия текстларын төзү;
3. Жиһазлау эшчәнлегә: альбомнар, стендлар эшләү.
4. Экскурсияләр, походлар.

**Календарный учебный график.
3-й год обучения**

№ п/п	Месяц	Число		Время проведения занятия	Форма занятия	Кол-во часов	Тема занятия	Место проведения	Форма контроля
		Гр. 7	Гр. 8						
1.	Сентябрь	4	4	по расписанию	Вводное занятие	2	Экскурсия эшчэнлегенең тарихы	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
2.	Сентябрь	6	6	по расписанию	Беседа	2	Дөнъяның, Россиянең, Татарстанның кызыклы маршрутлары	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
3.	Сентябрь	11	11	по расписанию	Введение в новую тему	2	Экскурсовод һөнәренә таләп	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
4.	Сентябрь	13	13	по расписанию	Работа с источниками	2	Татарстанның халык саны. Татарстанның сәнәгате	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
5.	Сентябрь	18	18	по расписанию	Работа с литературой	2	Т.Р-ның икътисади һәм мәдәни үсеше	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
6.	Сентябрь	20	20	по расписанию	Беседа	2	Т.Р. сугыш елларында (1941-1945ел.)	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
7.	Сентябрь	25	25	по расписанию	Беседа	2	Т.Р-ның ижтимагый сәясәте	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
8.	Сентябрь	27	27	по расписанию	Практическое занятие	2	Т.Р.-ның спорт биналары	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
9.	Октябрь	2	2	по расписанию	Поиск информации	2	Спорт биналарын карау. (виртуаль экскурсия).	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
10.	Октябрь	4	4	по расписанию	Работа с литературой	2	Универсиядага каршы презентация ясау	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
11.	Октябрь	9	9	по расписанию	Просмотр видеофильма	2	Топонимика белән танышу	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
12.	Октябрь	11	11	по расписанию	Беседа	2	Атаклы шәхесләр белән танышу	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
13.	Октябрь	16	16	по расписанию	Работа с литературой	2	Казанның жәяүле һәм автобуслы экскурсияләре белән танышу	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
14.	Октябрь	18	18	по расписанию	Беседа	2	Казан урамнары буйлап экскурсия	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль

15.	Октябрь	23	23	по расписанию	Практическое занятие	2	Экскурсияларнең фрагментларын төзү	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
16.	Октябрь	25	25	по расписанию	Виртуальная экскурсия	2	Экскурсияларне яклау	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
17.	Октябрь	30	30	по расписанию	Работа с источниками	2	Россиянең, туган якның музейлары белән танышу	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
18.	Ноябрь	1	1	по расписанию	Комбинированный	2	Музейларның тарихы, нигез салучылары белән танышу	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
19.	Ноябрь	8	8	по расписанию	Поиск информации	2	Музейга экскурсия оештыру, бару (виртуаль экскурсия милли, ИЗО музеларына)	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
20.	Ноябрь	13	13	по расписанию	Беседа	2	Россия , дөнья музейлары турында виртуаль экскурсия төзү	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
21.	Ноябрь	15	15	по расписанию	Поиск информации	2	Экскурсияларне яклау	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
22.	Ноябрь	20	20	по расписанию	Поиск информации	2	Экскурсиянең максатына ирешү	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
23.	Ноябрь	22	22	по расписанию	Экскурсия	2	Экскурсиянең тәрбия ягын аңлату	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
24.	Ноябрь	27	27	по расписанию	Беседа	2	Экскурсияне төркемнәргә бүлү	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
25.	Ноябрь	29	29	по расписанию	Комбинированный	2	Жәяүле һәм автобуслы экскурсияларнең аермасын белү	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
26.	Декабрь	4	4	по расписанию	Поиск дополнительной информации	2	Тарихи экскурсиянең төркемнәре: туган якны өйрәнүче, археологик, хәрби-тарихи һ.б.	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
27.	Декабрь	6	6	по расписанию	Составление рефератов	2	Төрле темаларга карата экскурсиялар төзү	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
28.	Декабрь	11	11	по расписанию	Беседа	2	Төрле объектларга характеристика бирү	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
29.	Декабрь	13	13	по расписанию	Практическое занятие	2	Объектларны, архитектор һәйкәлләрне дәрәҗә күрсәтү ысуллары	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
30.	Декабрь	18	18	по расписанию	Экскурсия	2	Тамашачылар белән сөйләшү ысуллары белән танышу	Казан музейлары	Агымдагы контроль
31.	Декабрь	20	20	по расписанию	Экскурсия	2	Тамашачылар белән чагыштыру ысуллары белән танышу	Казан музейлары	Агымдагы контроль

32.	Декабрь	25	25	по расписанию	Посещение театра	2	Экскурсоводның сөйләм телен үстерү. Сорау – жавап калыплары. Аңлату	Театр	Агымдагы контроль
33.	Декабрь	27	27	по расписанию	Практическое занятие	2	Аерым кеше белән әңгәмә корырга белү	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
34.	Январь	10	10	по расписанию	Практическое занятие	2	Риторика төшенчәсе. Сөйләм психологиясе	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
35.	Январь	15	15	по расписанию	Работа по составлению экскурсий	2	Бөек ораторлар, аларның сөйләмен өйрәнү	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
36.	Январь	17	17	по расписанию	Защита презентаций	2	Татар афоризмнары белән танышу	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
37.	Январь	22	22	по расписанию	Практическое занятие	2	Экскурсияне оештыру, маршрутны төзү	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
38.	Январь	24	24	по расписанию	Беседа	2	Төркемнәр белән сөйләшү алып бару. Танышу	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
39.	Январь	29	29	по расписанию	Составление мини экскурсий	2	Төркемнәр белән сөйләшү алып бару. Экскурсияне тәмамлау	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
40.	Январь	31	31	по расписанию	Беседа	2	Практик эшләр	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
41.	Февраль	5	5	по расписанию	Поиск дополнительной информации	2	Тематик экскурсияләренә бару, тыңлау. Музейга бару	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
42.	Февраль	7	7	по расписанию	Работа с литературой	2	Тематик экскурсияләренә бару. Казан Кремле	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
43.	Февраль	12	12	по расписанию	Закрепление материала	2	Экскурсовод белән очрашу	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
44.	Февраль	14	14	по расписанию	Практическое занятие	2	Экскурсовод белән очрашу	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
45.	Февраль	19	19	по расписанию	Виртуальная экскурсия		Тарихи, истәлекле урыннар белән танышу	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
46.	Февраль	21	21	по расписанию	Беседа		Экскурсиянең максатына ирешү	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
47.	Февраль	26	26	по расписанию	Практическое занятие		Китапханәгә бару, документлар белән танышу	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль

48.	Февраль	28	28	по расписанию	Работа с литературой		Китапханә. Матариалларын туплау, алар б/н эш	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
49.	Март	5	5	по расписанию	Круглый стол		Архив документлары, әдәбият, өстәмә мәғлүмат белән танышу	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
50.	Март	7	7	по расписанию	Практическое занятие		Экскурсия схемаларын төзү	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
51.	Март	12	12		Практическое занятие		Экскурсия объектлары белән танышу, карточкалар төзү	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
52.	Март	14	14	по расписанию	Экскурсия	2	Карталар, фоторәсемнәр, иллюстрацияләр белән танышу	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
53.	Март	19	19	по расписанию	Экскурсия	2	Экскурсиянең маршрутын төзү. Анда бару	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
54.	Март	21	21	по расписанию	Пешеходная экскурсия	2	Жыелган мәғлүмат белән эшләү	Кремль	Агымдагы контроль
55.	Март	26	26	по расписанию	Пешеходная экскурсия	2	Жыелган мәғлүмат белән эшләү	Кремль	Агымдагы контроль
56.	Март	28	28	по расписанию	Фотосъемка объектов	2	Экскурсиянең планың төзү	Кремль	Агымдагы контроль
57.	Апрель	2	2	по расписанию	Защита мини экскурсий	2	Контроль текстны эзерләү	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
58.	Апрель	4	4	по расписанию	Практическое занятие	2	Экскурсовод портфелен эзерләү	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
59.	Апрель	9	9	По расписанию	Составление экскурсии	2	Экскурсовод портфелен эзерләү	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
60.	Апрель	11	11	по расписанию	Беседа	2	Төзелгән текстны раслау	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
61.	Апрель	16	16	по расписанию	Круглый стол	2	Экскурсиянең фрагментын сөйләү	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
62.	Апрель	18	18	по расписанию	Экскурсия	2	Экскурсиянең фрагментын сөйләү	Музей	Агымдагы контроль
63.	Апрель	23	23	по расписанию	Тестирование	2	Объектларга бару (виртуаль)	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
64.	Апрель	25	25	по расписанию	Выход на природу	2	Төрле экскурсияларне тыңлау	Парки, скверы	Агымдагы контроль

65.	Апрель	30	30	по расписанию	Экскурсия	2	Экскурсия оештыру	Школа №99 каб. 6 (9)	защита экскурсии
66.	Май	2	2	по расписанию	Посещение театра	2	Үтэлгән материаллар буенча тест үткәру	Театр	Агымдагы контроль
67.	Май	7	7	по расписанию	Экскурсия	2	Кремльгә бару, жәяүле экскурсияне тынлау	Кремль	Агымдагы контроль
68.	Май	14	14	по расписанию	Экскурсия	2	Кол-Шариф мәчетенә бару.	Кремль	Агымдагы контроль
69.	Май	16	16	по расписанию	Посещение парков	2	Паркларга бару	Парк	Агымдагы контроль
70.	Май	21	21	по расписанию	Посещение музея	2	ИЗО музеена бару	Музей	Агымдагы контроль
71.	Май	23	23	по расписанию	Практическое занятие	2	Экскурсовод портфелен жыю	Школа №99 каб. 6 (9)	Агымдагы контроль
72.	Май	28	28	по расписанию	Заключитель ное занятие	2	Экскурсовод портфелен яклау	Школа №99 каб. 6 (9)	Программа ны үзләштерү тәмамлаган нан соң контроль
Всего						144			

Кулланылган әдәбият

1. Ахметзянов Ю.А. Татарские блюда. - К.: «Татарское книжное издательство» 1969г.
2. Бәширов Ф.К. Сөйлә, каләм! Әдәби уйланулар, тәнкыйть мәкаләләре, рецензияләр. - Казан: Татар. Кит.нәшр.,2001.
3. Вәлиева А.М. Шатлыгым, кайгым минем...: Әдипләребез тел культурасы турында. – Казан: Мәгариф, 1998.
4. Гәрәева Н.Г., Максимов Н.В., Зыятдинова Ә.Ә. Тел- белемнең ачкычы. Татар теле һәм сөйләм үстерү дәрәслеге: Урта махсус уку йортлары өчен дәрәслек.- – Казан: Мәгариф,2005.
5. Жиһаншина З.Н. Якташ язучылар, Кукмара 2003.
6. Кәримуллин Ә.К. Тел – милләтнең сакчысы.- Казан: Татар. Кит.нәшр., 1997.
7. Латышина Д.И. По берегам Идели. Татарский народ. - М.: 1995.
8. Сафиуллина Ф.С., Ибраһимов Г.Б. Хикмәтле дә , бизәкле дә туган тел: Гомуми урта белем мәктәпләре, гимназияләр һәм лицейларның 5-11 нче сыйныф укучылары өчен тел турында кызыклы материаллар. – Казан: Мәгариф, 1998.
9. Т. Нәжмив, М. Хужин. “Яшә, Саба-йорт!”. Казан, 1999 ел.
10. Т. Нәжмиев. “Саба районы” (китапчык). Казан, 2005 ел.
11. Тишков В.А. Народы России. Энциклопедия. - М.: «Энциклопедия» 1994г.
12. Фахрутдинов Р.Г. История татарского народа и Татарстана.- К.: 1995.
13. Фәрит Бәшир. Сөйлә, каләм! Әдәби уйланулар, тәнкыйть мәкаләләре, рецензияләр.- Казан: Татар.кит.нәшр., 2001.